

Holler László

Legkorábbi szövegemlékeink keletkezési idejéről és az Ómagyar Mária-siralom *kyniuhad* kifejezésének új értelmezéséről

1. Bevezetés

1.1. A magyar nyelv legkorábbi, összefüggő szöveget tartalmazó emlékeivel foglalkozó jelen dolgozat szorosan kapcsolódik a Nyelvtudományi Közlemények 2013. évi kötetében megjelent *Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről* című publikációhoz, amelyet Zolnai Gyula (1862–1949) és Benkő Loránd (1921–2011) munkássága iránti tisztelegésnek szántam.¹ Tanulmányomhoz a kiindulási alapot, valamint egyes részletkérdések esetén a legfontosabb hivatkozási pontot Benkő Loránd 1980-ban publikált monográfiája jelentette.²

E 2013. évi tanulmányom első részének legfontosabb eredményei a következők:

- a Königsbergi Szalagok elő- és hátoldali szövegeinek helyesírási jellegzetességei eltérők, ezért különböző időben keletkezett szövegek másolatai (3.1. alfejezet);
- a Königsbergi Töredék által megőrzött szöveg a Königsbergi Szalagok hátoldali szövegének a folytatása (2.3. és 2.4. alfejezetek); tartalma alapján e szerciónak a Szűz Mária Csodája nevet adtam;
- a Königsbergi Szalagok előoldali szövegének – tartalmára tekintettel – az Ómagyar Angyali Üdvözlét nevet adtam;
- jellegében egységes hivatkozási rendszer kialakítása érdekében a korábban Gyulafehérvári Sorok néven említett nyelvemlékünkre Ferences Prédikációs Vázlatok (FPV) néven hivatkozom;
- a három részből álló, összesen 50 szó terjedelmű Ferences Prédikációs Vázlatok mindhárom része valószínűsíthetően korábbi feljegyzések másolata, amelyek részben megőrizték a korábbi lejegyzés jellemzőit (3.3. alfejezet);
- legkorábbi szövegemlékeink, vagyis a Halotti Beszéd és Könyörgés (HBK), az Ómagyar Mária-siralom (ÓMS), a Szűz Mária Csodája (SzMCs) és az Ómagyar Angyali Üdvözlét (ÓAÜ) relatív kronológiáját tárgyalja a tanulmány 3.4. alfejezete;
- legkorábbi szövegemlékeink abszolút kronológiáját tárgyalja a 3.5. alfejezet;
- a nyelvtörténeti „Régi magyar kor” általam javasolt, módosított korszakbeosztását tartalmazza a 3.7. alfejezet.

Holler László (1958) – tudományos kutató, Budapest, hollerl@freestart.hu

¹ Holler László: „Ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólának” *Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről*. Nyelvtudományi Közlemények 109 (2013). 267–336. A továbbiakban Holler 2013.

² Benkő Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp. 1980. A továbbiakban Benkő 1980.

A tanulmány második részében a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött, Jakubovich Emil hagyatékában fellelhető fényképek gondos vizsgálata alapján megadtam a Königsbergi Szalagok elő- és hátoldalán található, lényegében összefüggő szövegek új, az eddigieknél pontosabb átírását és kiegészítését, valamint szövegkövető és mai értelmezésüket. Mind az Ómagyar Angyali Üdvözet, mind a Szűz Mária Csodája esetében mintegy tíz sor terjedelmű szöveg rekonstrukciójával foglalkoztam (az 5. és 6, illetve a 7. fejezetben). A Benkő Loránd által közölthez képest összesen 40 ponton módosítottam e szövegek átírásait; az eltéréseket táblázatokban foglaltam össze (a 6.5. alfejezetben, illetve a 7.6 alfejezetben).

A fentiekben vázlatosan ismertetett eredmények reményeim szerint több területen is előbbre viszik becses szövegemlékeinknek mind irodalomtörténeti, mind nyelvtörténeti vizsgálatát.

A jelen dolgozat két további lépést tesz korai nyelvelméink vizsgálatának terén. A 2. fejezetben legkorábbi szövegemlékeink kronológiájának elemzésében a 2013. évi tanulmányom megjelenése óta elért eredményeimet ismertetem, amelyek egy ponton módosítják a korábban közölt álláspontomat. A 3. fejezetben az Ómagyar Mária-siralom egyik legrejtélyesebb kifejezésének minden eddigitől különböző – és határozott meggyőződés szerint a helyes – magyarázatát adom meg. Ez utóbbi eredmény, noha csak egyetlen kifejezést érint, mégis több irányban is fontos nyelvtörténeti következtetések kiindulópontját képezi.

1.2. Legkorábbi szövegemlékeinkre gyakran utalok hárombetűs rövidítéseikkel, amelyeket az előbbieken minden emlékhez zárójelben megadtam.

A HBK, az ÓMS és a FPV esetében azt az átírást használom, amelyet több kutató – közöttük Benkő Loránd – állapított meg, s amelyet E. Abaffy Erzsébet adott közre;³ a SzMCs és az ÓAÜ esetében a szövegszerűen összefüggő részletek esetén a sajátomat,⁴ ez utóbbi szövegemlékek általam nem vizsgált részei tekintetében pedig Benkő Lorándét.⁵

A magyar nyelvtörténeti szakirodalomban leggyakrabban említett művekre alkalmanként a szövegben is szokásos rövidítésükkel hivatkozom, ezek a következők:

TESz: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (42. lábjegyzet),

ÜMTSz: *Új Magyar Tájszótár* (36. lábjegyzet),

EWUng: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (28. lábjegyzet).

Tekintettel arra, hogy a 12–14. századi kézírások betűalakjainak visszaadása a nyomtatott szövegben mindenképpen korlátokba ütközik, ezért korábbi tanulmányomhoz hasonlóan a jelen dolgozatban is a maitól eltérő alakú *s* és *z* karaktereket a ma használatos betűtípussal írom át.

2. Legkorábbi szövegemlékeink keletkezési idejéről

2.1. Benkő Loránd „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei” című monográfiájában a legkorábbi szövegemlékeink időbeli egymásutánját a Halotti Beszéd és Könyörgés – Königsbergi Töredék és Szalagjai – Ómagyar Mária-siralom – Gyulafehérvári Sorok sorrendűnek tartotta.⁶

³ E. Abaffy Erzsébet (közéteszi): *Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata*. Magyar Nyelv 86 (1990). 124–127.

⁴ Szűz Mária Csodája esetében Holler 2013. 324., az Ómagyar Angyali Üdvözet esetében Holler 2013. 320–321.

⁵ Benkő 1980. 42–43.

⁶ Benkő 1980. 26.

2013. évi tanulmányomban kimutattam, hogy a Gyulafehérvári Sorok – az általam ott bevezetett terminológia szerint a Ferences Prédikációs Vázlatok (FPV) – egyes egységei különböző helyesírási jellemzőkkel rendelkeznek, ezért az egyes egységek eredetijei különböző időből származhatnak, másrészt ezek kronológiai besorolása a másolás során történt aktualizálások miatt problematikus.⁷ A többi nyelvemlék relatív kronológiáját illetően – a Halotti Beszéd és Könyörgés szembeötlő archaizmusait is figyelembe véve – elsősorban az *i*-szerű és *j*-szerű hangok jelölésére használt különböző betűk gyakorisági értékei alapján⁸ tettem javaslatot: a Halotti Beszéd és Könyörgés (HBK) – Ómagyar Mária-siralom (ÓMS) – Szűz Mária Csodája (SzMCs) – Ómagyar Angyali Üdvözlés (ÓAÜ) kronológiai sorrendre következtettem.⁹ Ennek alapján alakítottam ki a szövegek abszolút kronológiájára vonatkozó hipotézisemet.¹⁰

Benkő kronológiai nézetével történő szembehelyezkedésem a kérdés további vizsgálatára sarkallt, több okból. Egyrészt azért, mivel nyilvánvalóan Benkőnek egy globális, a nyelvemlékek rendkívül sok aspektusát figyelembe vevő és azokat értékelő nézetével helyezkedtem szembe, amely nézetet egy több évtizedes kutatómunka eredményeképpen alakított ki.

Másodsor személyes okból: Benkő Loránd nyitottságát a sajátjától eltérő tudományos nézetekkel kapcsolatban az Anonymus-geztároló folytatott beszélgetéseink során tapasztalhattam meg. Ezt az őszinte érdeklődést és nyitottságot más kutatók nézetei iránt különleges értéknek tartottam és tartom, amely csak a legnagyobb tudósokra jellemző. Hasonlót a humán tudományok más területein – sajnos – alig-alig tapasztaltam. E személyes ok is arra motivált, hogy csak körültekintően megvizsgált, kellően alátámasztott esetben mondjak ellent az általa megfogalmazott véleménynek.

Harmadszor azért, mivel Benkőnek a Königsbergi Töredék és Szalagjai datálására vonatkozó megállapítása, miszerint akár másfél évszázaddal előzheti meg fennmaradt másolati változatát,¹¹ olyannyira meglepő, a korábbi nézetekkel élesen szembehelyezkedő, rendkívül „bátor” megállapítás, amelynek éppen e különleges bátorság, a kutatást dinamikusn előrelendítő jellege miatt sem szívesen mondtam ellent. Még akkor sem, ha a Königsbergi Szalagok által fenntartott egyik szöveg, a Szűz Mária Csodája esetében a Benkő-féle másfél száz évet „csupán” mintegy háromnegyed évszázaddal csökkentettem.

2013-as tanulmányom megjelenése után szövegemlékeink archaizmusait vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy Benkő Lorándnak részben mégis igaza van: ha nem is a Königsbergi Szalagok által fenntartott mindkét szövegre vonatkozóan, de legalábbis a Szűz Mária Csodája esetében. Kiderült, hogy a publikált elemzésem eredményei összhangba hozhatók egy korábbi datálással, amelyet a tövéghangzó jelenlétét mutató archaikus alakok jelenléte meggyőzően támaszt alá.

2.2. Benkő Loránd monográfiájában terjedelmes fejezetet szentelt „A tömorfémák és morfémakapcsolatok” kérdéseinek.¹² Ennek keretében részletesen foglalkozott a korai szöveges nyelvemlékeinknek olyan, teljes tövet fenntartó adataival, amelyekről elmondható, hogy

⁷ Holler 2013. 283–285.

⁸ Holler 2013. 285. 1. táblázat.

⁹ Holler 2013. 289. oldalon a 3.4.8. pontban.

¹⁰ Holler 2013. 291.

¹¹ Benkő 1980. 26.

¹² Benkő 1980. 122–178.

„korábbi [...] állapot továbbvívője, de a későbbi magyar tőfejlődés túlhaladta”, illetve „a magyar tő + morféma-kapcsolódás általános jellegzetességeinek tükrében is különlegességet mutat”.¹³ Ezeket az archaizmusokat Benkő két fő csoportra osztva egyenként tárgyalja.

Az első csoportban azokat a mássalhangzós vagy mássalhangzóval kezdődő toldalék előtti teljestő-előfordulásokat elemzi, amelyek „még tartják [...] végvokálisait azokban az esetekben is, amikor a későbbi magyar morfológiai fejlődés ezt a véghangzót a csonka-tövűsödés „szabályos” menetében eltüntette”. A második csoportba azokat az adatokat sorolta, amelyekben „vokálisos vagy vokálissal kezdődő toldalékok kapcsolódnak teljes tövekhez, s ezáltal a morfémakapcsolódás helyén hiátus keletkezik”. Emellett még megemlítette azokat a szóalakokat is, „ahol a még meglévő vokális-többletet a későbbi fejlődés eltüntette”.¹⁴

Vegyük számba a Benkő által említett archaikus adatokat! A Königsbergi Töredékből és a Königsbergi Szalagokból származóak esetében figyelembe veszem, hogy az illető szó a két nyelvműlél közül melyikhez tartozik, sőt éppen ez a szétválasztás vizsgálatom fő célja. Abban az esetben, amikor az általam javasolt átírás, illetve szövegkiegészítés eltér Benkőétől, ott a Benkő-féle adat után kapcsos zárójelben szerepeltetem a saját átírásum szerinti formát.

Az egyes adatok helyére az adatot tartalmazó sor (esetleg sorpár) számának a megadásával hivatkozom, amelyek a / jel után állnak. A HBK, az ÓMS és a FPV esetében az E. Abaffy szövegközlése szerinti sorszámot adtam meg. Az ÓMS esetében egyébként sorszámozást is tartalmazó közlést adott Gragger Róbert¹⁵ és Mészöly Gedeon.¹⁶ A FPV esetében a kódex három különböző helyén fennmaradt szövegrészeket az I., II., III. jellel különböztetem meg. Az ÓAÜ esetében, amelyet a Königsbergi Szalagok előoldala tartott fenn, a sor száma az A/ jel után áll. A SzMCs esetében jelölöm, hogy a Szalagok hátoldalára esik-e az adat, – ekkor B/ jel után áll a sor száma –, vagy a Töredék tartalmazza-e –, ekkor C/ jel után van a sorszám.

Archaikus alakok legkorábbi szövegemlékeinkben:

Halotti Beszéd és Könyörgés (23 adat a 283 szavas szövegben):

/02 vogmuc, /02 uogmuc, /03 terumteve, /03 isemucut, /03 odutta, /04 hazoá, /05 tilutoa, /06 munda, /06 meret, /07 Hadlaua, /07 terumteve, /08 feledeve, /08 intetvinec, /09 halalut, /11 halalut, /12 vetve, /14 vogmuc, /16 vogmuc, /19 uimaggomuc, /24 ildetuitvl, /24 kinzotviatwl, /25 uruzagbele, /26 rezet.

Ómagyar Mária-siralom (1 adat a 131 szavas szövegben):

/25-26. buthuruth.

Ferences Prédikációs Vázlatok (2 adat az 50 szavas szövegben):

II/1. ielenetuiben, III/2. Nemzetui.

¹³ Benkő 1980. 134.

¹⁴ Benkő 1980. 135; 141; 140–141.

¹⁵ Gragger Róbert: *Ómagyar Máriásiralom*. /MNyTK 19./ Bp. 1923. 8.

¹⁶ Mészöly Gedeon: *Az „Ó-Magyar Mária-siralom” betűjének értelmére vezérlő kalauz*. 1. rész. Nép és nyelv 2 (1942) 155–176. A szövegközlés a 170–171 oldalakon.

Szűz Mária Csodája (12 adat):

B/12 binut, B/20 latotuben, B/24 latecuot [ɔ: latotuot] = {lat[ot]uot}, B/24 s[c]ilut, B/25 sc[ilu]t, B/31 tacaruta, B/32 scilete[t]vi, C/01 kezdetuital, C/02 sciulhessen {ɔ: sciluhessen}, C/03 tukere, C/07 ozut, C/09 býnut.

Ómagyar Angyali Üdvözet (2 kérdéses, bizonytalan adat):

A/33. sculet.nen [ɔ: sculeteuen], A/34. sculetv....

Első megjegyzésként arra utalok, hogy a FPV esetében talált két archaizmus éppen annak a jele lehet, hogy e szövegek korábbi lejegyzéseknek a másolatai, amelyeket a másoló részben a saját korában érvényes helyesíráshoz adaptált, de egyes szavak esetében változtatás nélkül másolta le az eredeti szöveget.

Ennél lényegesebb, hogy a teljes tövet archaikus formában fenntartó adatok eloszlása ropant meglepő.

Egyrészt a Königsbergi Töredék és Szalagjai szövegében felbukkanó, Benkő által említett archaizmusok közül 12 előfordulás a Szűz Mária Csodájában van – amelyek egyike az általam módosított átírás alapján került a listára –, és ezek sora még tovább gyarapítható a *meny* szavunknak néhány itteni előfordulásával. Ezzel szemben mindössze két, bizonytalan átírású és csak szótöredéket képviselő, tehát minden tekintetben kérdéses adat jelentkezik az Ómagyar Angyali Üdvözetben!

Másrészt meglepő, hogy Benkő csupán egy ilyen adatot említ az ÓMS szövegéből, amely kifejezés egyébként is körültekintő további vizsgálatot kíván, s itt csupán jelzem, hogy ennek eredményeképpen idetartozása megkérdőjelezhető. Ezek az észrevételek azt mutatják, hogy Benkőnek a nyelvemlékek kronológiai sorrendjére vonatkozó megállapítása mögött igen gondos megfigyelések álltak.

2.3. A fenti észrevételek azoknak az érveknek az újragondolására készítették, amelyek alapján a 2013-ban megjelent tanulmányomban arra következtettem, hogy legkorábbi három szövegemlékünk eredetijeinek keletkezésének sorrendje HBK – ÓMS – SzMCs lehetett.

E következtetés háttérében az egyes emlékekben előforduló *i*-szerű és *j*-szerű hangok jelölésére szolgáló betűk jelentősen eltérő statisztikai megoszlása áll, amelyet egy táblázatban foglaltam össze.¹⁷ Megvizsgálva az 1211–1213 között befejezett Anonymus-geszta magyarországi helyneveinek magyar nyelvű alakban szereplő előfordulásait, itt 65,8%-os arányt találtam az *y* javára az *i*-vel szemben, amely elég közeli az ÓMS 75,9 %-os adatához. Ennek alapján így következtettem: „Mivel az ÓMS esetében nagyon magas az *y*-ok aránya (75,9%), feltehetően ez az arány fokozatosan csökkent a 13. század folyamán. Így az ÓMS utáni időszak terméke lehet a Szűz Mária Csodája a 38,2%-os adatával, és még későbbie az Ómagyar Angyali Üdvözet (11,4 vagy 8,8%).”¹⁸

Közbevetőleg itt jegyzem meg, hogy az Ómagyar Angyali Üdvözet 19. sorában a kutatók által korábban gyanított „[h]yu” helyén a fényképek vizsgálata alapján magam a „(fi)vr” szó jelenlétét tételezem fel, így a saját átírásom és szövegkiegészítésem alapján az ÓAÜ-ben az *y*

¹⁷ Holler 2013. a 285. oldalon az 1. táblázat.

¹⁸ Holler 2013 287; 288.

aránya 4,3 %-ra, illetve az *y* és a *j* előfordulásainak együttes aránya 8,6 %-ra változik; tehát az *i* aránya 91,4 %. A Szűz Mária Csodája esetében az átírásom és szövegkiegészítem figyelembe vételével az *y* aránya 35,4 %-ra módosul, az *i* betűé itt tehát 64,6 %. A következőkben már ezekre a kismértékben módosított adatokra hivatkozom, mindez azonban az egyes emlékek betűhasználatának lényegesen eltérő arányait alapvetően nem érinti.

Az egyes szövegekben az *i*-szerű és *j*-szerű hangok átírására alkalmazott *y*, *j*, illetve *i* betűk aránya alapján korai szövegemlékeink időbeli sorrendjére nézve a korábban általam feltételezettől különböző lehetőség is elképzelhető, amely szintén összhangban van e statisztikai adatokkal, s jól illeszthető az átírási szokások folyamatos változásának keretei közé. Éspedig annak feltételezésével, hogy a SzMCs eredeti lejegyzése nem az *i* arányának a 13. század folyamán bekövetkezett növekedése korszakában történt, hanem a hangátírási szokások változásának még abban az időszakában, amikor a HBK-ban tapasztalt magas *i*-arány (92,8 %) fokozatosan csökkent az ÓMS-ban tapasztalt, 24,1 %-os igen alacsony értékre.

2.4. E lehetőség alátámasztása céljából megvizsgáltam a III. Béla király által kiállított, a székesfehérvári keresztesek javait megerősítő 1193. évi oklevélben a magyar nyelvű alakban álló településnevekben, valamint a határleírásokban jelentkező magyar szavakban az *i*-szerű és *j*-szerű hangok lejegyzésére használt betűk arányát.

Két okból esett a választásom erre az oklevélre.

Egyrészt azért, mert ez az oklevél eredetiben fennmaradt, s minden bizonnyal a lehetőség szerinti legpontosabb átírását találjuk meg a Jakubovich Emil és Pais Dezső szerkesztette Ó-magyar olvasókönyvben.¹⁹

Másrészt kronológiai megfontolásból. A HBK eredeti lejegyzéséül általam valószínűsített 1160 és 1185 közötti negyedszázad középideje az 1173-as esztendő; ezért éppen ezt az évet jelöltem meg mint „A rövid szövegemlékek két évszázadá”-nak kezdőévét a nyelvtörténeti „Régi magyar kor” korszakfelosztására tett javaslatomban.²⁰ Az ÓMS eredeti lejegyzése időszakául általam feltételezett 13. század első negyedének középideje pedig az 1213-as év. Így az 1193. évi oklevél pontosan e két dátum, az 1173 és 1213 által határolt időintervallum közepén lett kiállítva.

A vizsgálat során nem vettem figyelembe a latin nyelvű helyneveket, mint például *strigoniensem* vagy *danubium*, valamint a tanúnévsorban latinul lejegyzett városneveket.²¹ Az összesen 96 előfordulásból *i* betű 66 db volt, ami tehát 68,8 %-ot jelent; *y* 15 darab és *j* szintén 15 darab volt. Ez utóbbi két betű tehát 30 helyen szerepelt, amely összesen 31,2 %-ot képvisel. Erre tekintettel feltételezem, hogy az *i* betű alkalmazásának aránya fokozatosan csökkent a 12. század utolsó és a 13. század első évtizedeiben. Így indokoltan feltételezhető, hogy a SzMCs – amelyben az *i* aránya 64,6 %, ami elég közel áll az 1193. évi oklevél 68,8 %-os adatához – az oklevéllel közel azonos időben keletkezett.

A Königsbergi Szalagok előoldalán lejegyzett Ómagyar Angyali Üdvözlöt a fent említetteknel jóval későbbinek kell tartanunk a szóhasználata, az archaikus alakok hiánya és átírási jellemzői alapján. De a Königsbergi Szalagok hátoldalán és a Königsbergi Töredéken

¹⁹ Jakubovich Emil – Pais Dezső: *Ó-magyar olvasókönyv*. Tudományos Gyűjtemény 30. Pécs 1929. Reprint: Bp. 1995. 53–61.

²⁰ Holler 2013. 293.

²¹ Jakubovich Emil – Pais Dezső (19. jegyzetben *i.m.*) 57, 58, 60.

olvasható Szűz Mária Csodája esetében megtartható a Benkő Loránd által javasolt sorrend, és az általa feltételezett „XII. sz. vége – XIII. sz. eleje” datálás is, amelyet kellően megindokol a teljes tövű archaikus alakok tömeges jelentkezése ebben a nyelvemlékben.

2.5. A fentiek alapján legkorábbi szövegemlékeink eredeti lejegyzéseinek abszolút kronológiájára az alábbi javaslatot teszem. A táblázatban megadtam a valószínűnek tekinthető időintervallumok középidéjét is, követve ezzel egyes későbbi nyelvemlékeink esetében a TESz által alkalmazott, gyakorlati szempontból célszerű eljárást. Ily módon az egyes emlékek létrejöttének valószínű ideje egyfelől egy-egy negyedszázad terjedelmű időintervallummal jellemezhető, másfelől egyetlen évszámmal is érzékeltethető.

1. táblázat

Halotti Beszéd és Könyörgés	HBK	valószínűleg 1160–1185 között: 1173 körül
Szűz Mária Csodája	SzMCs	valószínűleg 1180–1205 között: 1193 körül
Ómagyar Mária-siralom	ÓMS	valószínűleg 1200–1225 között: 1213 körül
Ómagyar Angyali Üdvözet	ÓAÜ	valószínűleg 1275–1300 között: 1288 körül

Ebben a módosított kronológiai sorrendben a SzMCs és az ÓMS továbbra is közel áll egymáshoz, bár a sorrendjük fordított. Ennek az időbeli közelségnek láttam a bizonyítékát például a mindkét szövegben előforduló ’bizony’ jelentésű *bezzeg* szóban, amely tehát továbbra is egy érvényes érv időbeli közelségük mellett.²²

Vizsont jóval nagyobb időbeli távolság mutatkozik a Königsbergi Szalagok két oldalára lemásolt szövegek eredetije között. Ez a közel egy évszázados időbeli távolság összhangban van azzal, hogy bizonyos szavakat, így a *menny* főnevet és *szül* igét miért találjuk lényegesen archaikusabb alakban a Szűz Mária Csodájában, mint az Ómagyar Angyali Üdvözetben.

Ennek alapján válík érthető ez utóbbi szó esetében a *szilü* → *szül* lényeges változás, amely egyrészt a teljes tövű alakban még meglévő tövéghangzó eltűnését, másrészt az első vokálist illetően az *i* → *ü* labializáció bekövetkeztét mutatja.

2.6. Benkő Loránd 1980-as monográfiájában tartózkodott attól, hogy konkrét időintervallumot adjon meg az ÓMS feltehető keletkezési idejére vonatkozóan. Könyvében utalt Mezey László 1971-ben publikált álláspontjára, miszerint az ÓMS fennmaradt másolata a 13. század közepe tájáról való,²³ amely lényegesen eltér a korábban feltételezett 1300 körüli datálástól. Emellett Benkő azt írta, hogy az ÓMS „körülbelül fél, esetleg háromnegyed évszázaddal [...] előzheti meg fennmaradt másolati változatát”, de hogy ezt a másolatnak a korábban vélelmezett vagy a Mezey által feltételezett idejéhez köti-e, azt nem specifikálta. Pusztán a korai szövegemlékek Benkő által feltételezett keletkezési sorrendje, valamint az Ómagyar Mária-siralomnál korábbinak feltételezett Königsbergi Szalagok és Töredék vonatkozásában adott „XII. sz. vége – XIII. sz. eleje/1350 k.” datálás utalt áttételesen arra, hogy az ÓMS keletkezését bizonyosan a 13. század elejénél későbbinek gondolta.

²² Holler 2013. a 289. oldalon a 3.4.7. pontban.

²³ Mezey László: *Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról*. Irodalomtörténet 53 (1971) (Új folyam 3) 356–370.

Egy későbbi publikációjában azonban Benkő ennél pontosabban is megfogalmazta nézetét.

Egy 1981. augusztus 10. és 14. közötti konferencián tartott előadásának írott változata 1985-ben jelent meg *Néhány filológiai probléma az Ómagyar Mária-siralom körül* címmel. Ebben a dolgozatában alapvető fontosságú kérdéseket feszeget a Leuveni Kódex magyar és latin Mária-siralmainak viszonyát, továbbá a kódex törzsszövegének s a későbbi bejegyzéseinek datálását érintő problémákról.²⁴ Mindezen gondolatoknak helye lehetett volna az 1980-ban megjelent monográfiájában is.

E problémafelvetéseit Mezey László 1971-ben közölt dolgozata inspirálta, amelyben Mezey több ponton is a magyar szakirodalomban közel öt évtizeden keresztül bizonyosnak tartott nézetekkel ellentétes véleményt fogalmazott meg. Egyik meglepő megállapítása ez volt: „elég nagy valószínűséggel nyilatkozhatok a magyar kéztől származó bejegyzések egészének inkább a 13. század közepén, mint végén keletkezése mellett.”²⁵

Az 1982-ben rendkívül súlyos ellentételezés fejében megszerzett Leuveni kódex magyarországi vizsgálatának kezdetén Vizkelety András levélben megkérte egy neves paleográfus, Bernhard Bischoff véleményét. Bischoff nem osztotta Mezey László nézetét, mivel „a szövegkezeket a 13. század harmadik negyedére, az ÓMS kezét a század végére datálta”.²⁶ Mindenesetre rendkívül meglepőnek és sajnálatosnak tartom, hogy Vizkelety András 2004-ben megjelent könyvében mindössze erre az egyetlen, 22 évvel korábbi levélbeli véleményre hivatkozik, és ennél átfogóbb paleográfiai vizsgálatról, más kéziratokkal történt összehasonlításról, más szakértők véleményéről, elemzéséről egyetlen szót sem olvashatunk a Leuveni Kódex tartalmának monografikus céllal készült feldolgozását nyújtó kötetben.

Természetesen a lejegyzés ideje csupán időbeli felső korlátot szab a Mária-siralom eredetijének keletkezésére és a nyelvállapot vizsgálata alapján adódó kormeghatározást lényegében nem érinti. Benkő elfogadta Mezey Lászlónak a másolat készítési idejére vonatkozó nézetét, emiatt végkövetkeztetése ilyen formában olvasható írása végén: „Az Ómagyar Mária-siralom eleddig szokásos datálását tehát föltétlenül meg kell változtatni, kb. így: 12. [sic! H. L.] század eleje / 1250 körül.”²⁷

Ekképpen Benkő publikációjának talán éppen a legfontosabb karaktere szenvedett el egy rendkívül bosszantó nyomdai hibát, de a szöveggörnyezet alapján az ÓMS eredetijének korára vonatkozó nézete teljesen nyilvánvaló: ez nem a 12., hanem a 13. század eleje.

Benkőnek ezt a véleményét sem az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, sem a 2003-ban megjelent új *Magyar nyelvtörténet* nem tette magáévá. Mindkét alapvető fontosságú szakmunka a 13. század közepét adta meg az ÓMS keletkezési idejeként.²⁸ Ezzel szemben Benkő Loránd fenti nézete pontosan egybevág a 2013-as publikációmban javasolt „valószínűleg 1200–1225 között” datálással.²⁹

²⁴ Benkő Loránd: *Néhány filológiai probléma az Ómagyar Mária-siralom körül*. = Béládi Miklós – Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar vers*. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Bp. 1985. 24–27.

²⁵ Mezey László (23. jegyzetben *i.m.*) 363.

²⁶ Vizkelety András: *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben*. /Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 4./ Budapest, 2004. 28.

²⁷ Benkő Loránd (24. jegyzetben *i.m.*) 27.

²⁸ Benkő, Loránd (Hrsg.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I–II. Bp. 1993, 1995. Mutató. Bp. 1997. A datálás az 1. kötet XLII. oldalán; Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Bp. 2005. A datálás a 930. oldalon.

²⁹ Holler 2013. 291.

Benkő Loránd 1985-ben megjelent dolgozatát csak 2013. évi tanulmányom megjelenése után ismertem meg. Megelégedéssel konstatáltam Benkő Tanár Úr három évtizeddel korábbi, egyetértő véleményét.

3. Az Ómagyar Mária-siralom *kyniuhhad* kifejezése és annak új értelmezése

3.1. Az Ómagyar Mária-siralom *kyniuhhad* kifejezésének szövegkörnyezete és latin mintája

Az ÓMS *kyniuhhad* kifejezése a szöveg 5–8. soraiban olvasható alábbi versszakban fordul elő.³⁰

O en eses urodu[m]
eggen yg fyodum
syrou aniath thekunched
buableul kyniuhhad.

A versszak valószínű latin mintája, a Leuveni kódex 199r oldalán szereplő *Planctus* megfelelő versszaka az alábbi:³¹

Fili, dulcor unice,
Singulari gaudium,
Matrem flentem respice
Conferens solatium.

A *Planctus* e szakaszának Mészöly Gedeon az alábbi fordítását adta:³²

Fiam, egyetlen édességem,
Egyetlen örömem,
Síró anyát tekintsed,
Hozva vigasztalást.

A *kyniuhhad* értelmezésének részletes kutatástörténetét majd a fejezet végén közlöm, az alábbiakban csak Benkő Loránd értelmezését idézem. Ennek két oka van: egyrészt az általam javasolt értelmezés lényegesen eltér minden korábitól, azokhoz érdemben nem kapcsolódik. Másrészt a remélhetően kellően megindokolt magyarázatom alapján utólag módomban lesz megjelölni a korábbi véleményeknek azokat az elemeit, melyek egy-egy szempontból indokolt ellenvetést képviseltek a legkiválóbb kutatók, Gragger Róbert, Pais Dezső, Mészöly Gedeon, Bárczi Géza és Benkő Loránd által elfogadott értelmezéssel szemben.

³⁰ E. Abaffy Erzsébet (3. jegyzetben *i.m.*) 126.

³¹ Gragger Róbert (15. jegyzetben *i.m.*) 9.; Mészöly Gedeon (16. jegyzetben *i.m.*) 158.

³² Mészöly Gedeon (16. jegyzetben *i.m.*) 160.

3.2. A versszak értelmezése Benkő Loránd szerint és ennek kérdéses pontjai

A versszak szövegvétő értelmezése:

Ó, én édes uradom / egyenegy fiadom! / síró anyát (anyád) tekintsed, / bújából kinyújtsad!//

A versszak mai megfogalmazású értelmezése:

1. változat

Ó, én édes uracskám / egyetlenegy fiacskám! / a síró anyát tekintsed, / szabadítsd ki bújából.//

2. változat

Ó, én édes uracskám / egyetlenegy fiacskám! / síró anyádat tekintsed, / húzd ki bújából.//³³

A fenti javaslat felvet néhány nyelvtörténeti és értelmezési problémát:

– szövegmélekeink az igekötőknek fejletlen rendszerét mutatják: a *kyniuhhad* szó ’kinyújtsad’ értelmezése alapján ez volna az egyetlen eset korai szövegmélekeinkben az igével egybeírt igekötőre;

– kérdéses, hogy a *kinyújtsad* szónak volt-e ’kihúzzad’ jelentése;

– a „húzd ki bújából” szemantikailag nincs összhangban a latin mintával.

3.3. A szövegrész általam javasolt értelmezése

Először is megemlítem, hogy az ÓMS költője – műve tárgyából fakadóan teljesen érhetően – többször is használja a ’fájdalom’ jelentésű *bú*, valamint a maival azonos jelentésű *kín* szavakat. Ez utóbbi három helyen fordul elő a versben:

12–13. sorban: *keseruen kynzathul* ’keserűen kínzatos!’;

28. sorban: *hul yg kynzassal* ’hol így kínzassal!’;

35–36. sorban: *owog halal kynaal* ’avagy halál kínjával!’.

Meggyőződésem szerint az ÓMS *kyniuhhad* „szava” valójában két szó, melyeket a szkriptor egymáshoz közel, szóköz nélkül írt le, – s ezzel tévútra vezette az elmúlt kilenc évtizedben e fontos nyelvemlékünkkel foglalkozó nyelvtörténészeket és irodalomtörténészeket. Az adat két szóra bontott formában az alábbi: „*kyn iuhhad*”. Az első szó a ’kín’, amelynek ez tehát a negyedik – a versbeli helyét tekintve az első – előfordulása az Ómagyar Mária-siralomban. A második szó a *iuhad*, (olvasata *juhad*), s amely ebben az alakban, – úgy tűnik – sehol máshol nem bukkan fel nyelvi emlékeinkben. Jelentése ’csillapodik, enyhül’.

Az alábbiakban azt fogom kimutatni, hogy egyes ma is használatos, élő szavaink kellő bizonyítékot szolgáltatnak ahhoz, hogy e hapax valódiságát, valamint ’csillapodik, enyhül’ jelentését bizonyosnak tarthassuk.

Megjegyzem, hogy megvizsgálva az ÓMS fényképeit, csupán a retusált fotón látszik összekötöttnek a *kyn* szóvégi *n*-je és a *iuhad* szókezdő *i*-je, az eredeti fénykép szerint a két betű nincs összekötve, – noha a szóköz valóban hiányzik (lásd Benkő könyvében az ÓMS fotóit a 32–33. oldalak között).

³³ Benkő 1980. 60, 61.

3.4. A *juház*, *megjuhászodik* 'lecsillapodik, megnyugszik' szavainkról

A *megjuhászodik* szó eleme az élő, mindennaposan használt szókészletünknek.

A TESz a *juhászodik*, az EWUng a *juházik* címszó alatt foglalkozik vele. Legkorábbi adatként a TESz a *juházik* belső címszó alatt az 1628-ból való alábbi példamondatot közli: „Sokszor az ferfiunac halgatasavalis megh *johazic* az aszszony ember”. A *juházik* szó 1. jelentéseként a '(le)csillapodik; (meg)szelidül' szerepel, 2. jelentéseként [iktelenül] 'csillapít; szelidít'.

A TESz kétféle etimológiai elképzelést ismertet, de korrekten megállapítja: „Egyik magyarázat sem meggyőző.” Az EWUng ugyanezt a két lehetőséget említi, de már módosított megfogalmazásban. Az első elképzelést tartja valószínűnek, s az itt adott levezetést alaktanilag teljesen hibátlanak mondhatom; a jelentéstani magyarázatot viszont nagyon ügyesen kikerüli a szócikk írója egy zárójelbe tett, nem túl definitív utalással.

A szó tájszótárainkban sok változatban jelentkezik.

A Szamosháti szótárban a *juházik*, *juhádzik* tárgyatlan ige „'csillapul, lehiggad' (pl. a haragos ember)”, valamint a *juházít*, *juházit* tárgyas ige „'csillapít, csendesít' (pl. haragvó embert)” jelentéssel szerepel. Megtaláljuk továbbá a *megjuházik*, *megjuháddzik* tárgyatlan igét „'lecsillapodik, lecsendesedik' (pl. a haragos ember)”, illetve a *megjuházít*, *megjuházit* tárgyas igét „'lecsillapít, lecsendesít' (pl. haragos embert)” jelentésű adatokat is.³⁴

A Szegedi szótárban szerepel a *juhádzik*, *juháddzik* tárgyatlan ige 'csillapodik, engesztelődik' jelentéssel, valamint a *megjuházik*, *mögjuháddzik* tárgyatlan ige 'lecsillapodik, megengesztelődik' jelentéssel.³⁵

Az Új magyar tájszótárban jó néhány változattal találkozunk: *juhádzik* 'csillapodik, megszelidül', *juházít* 'szelidít', *juházódik* 'megbékél', *juhádztat* 'szelidít', *juhószik* 'csillapodik, megszelidül'. A fentiekén kívül számos igekezős változatot is felsorol a szótár: *megjuhádzik*, *megjuhászít*, *megjuhászodik*, *megjuhászolódik*, *megjuhászodik*, *megjuházít*, *megjuházódik*.³⁶

Külön kiemelném a *megjuhádzik* szócikkben említett harmadik jelentést: '<fájdalom> enyhül, alábbhagy'. Ennél a jelentésnél a szótár példamondatot is idéz egy 1906-ban összeállított tájszógyűjteményből: „Estére oszt megjuhádzott a fájdalom.”

3.5. A *juha* ~ *juhafa* szavunkról

Noha ez a szavunk a 21. századi nagyvárosi köznyelvben már ismeretlen, de a 20. század közepén, *A magyar nyelvjárások atlasza* adatfelvételének idején az egész magyar nyelvterületen általánosan ismert volt; saját térképlapot is kapott az atlaszban.³⁷ *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* hasonlóképpen külön térképen mutatja be a *juha* szót.³⁸

A szó jelentését a TESz tömören így adja meg a *juha* szócikkben: 'a szekérrúd szárnyát fenntartó fa'; e definíció a szekérrúdrész egyik funkciójára utal. Az ÚMTSz a szó elsődleges jelentését illetően így fogalmaz a *juha*¹ szócikkében, s ugyanezt a meghatározást ismétli meg a

³⁴ Csúry Bálint: *Szamosháti szótár*. I–II. Bp. 1935–1936. 1: 438; 2: 91.

³⁵ Bálint Sándor: *Szegedi szótár*. I–II. Bp. 1957. 1: 664; 2: 116.

³⁶ B. Lőrinczy Éva (szerk.): *Új magyar tájszótár*. I–V. Bp. 1979–2010. 2: 1169; 2: 1171; 2: 1172; 3: 1107.

³⁷ Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlasza*. I–VI. Bp. 1968–1977. 1: 153. térképlap.

³⁸ Murádin László (gyűjtötte és összeállította): *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. 1–11. Bp. 1995–2010. 1: 122 térképlap, 254–255. oldal.

juhafa szócikkben: <szekéren> a rúdszárny két végét összekötő fa.³⁹ Ez a meghatározás alapvetően a *juhának* a szekéren belüli elhelyezkedését adja meg. Ezt az elhelyezkedést kiválóan szemlélteti *A magyar nyelvjárások atlasza* megfelelő térképlapjának az ábrája, amellyel azonosat láthatunk *A romániai magyar nyelvjárások atlaszában* is.

Az alkatrész funkcióját illetően a Magyar néprajzi lexikonból tájékozódhatunk a *juha* címszó alatt: „kb. 80–90 cm hosszú, karvastagságú fa, a szekér egyik fontos alkatrésze. Egyéb elnevezései: *éha, gyoha, iha*. A rúdszárnyának [...] a szekérderék alá érő két végét hidalja át úgy, hogy a nyújtónak fekszik, miáltal a lovas-szekereknél egyúttal a szekérrudat is fenntartja. Legfontosabb szerepe, hogy a szekér eleje könnyen fordítható legyen.”

A *juha* másik, szintén lényeges szerepéről a lexikon *szekérrúd, rúd* szócikkéből nyerhetünk kissé bővebb felvilágosítást. Itt olvassuk, hogy „a szekér *juha* {helyesen: *juhája* H. L.} tartja fenn a szekérrudat, hogy a lovak ne legyenek kénytelenek a nyaklóval a rudat is tartani.”⁴⁰

A szekér alkatrészeinek ennél alaposabb leírását, valamint belső szerkezetének részletesebb rajzait Balogh István tanulmányából ismerhetjük meg.⁴¹

A fentiekből kiderül, hogy a *juha* egy jelentős, több évszázaddal ezelőtti mérnöki találmány a járműgépészet területén. Egyrészt kinetikai, másrészt statikai előnyökkel jár az alkalmazása. A kinetikai előny, hogy a szekér könnyebben fordítható. A statikai előny abból ered, hogy a szekérrúd erre az alkatrésze támaszkodik, így az általa közvetített terhelés megoszlik, annak egy része a kerekekre tevődik át és nem terheli a szekeret vonó állatot.

Felvetődik a kérdés, hogy vajon mi állhat az elnevezés háttérében.

A TESz így vélekedik: „Az elnevezés indítéka az volt, hogy a *juhá*-nak nevezett keresztléc a kocsis alsó részének belsejében van. Erre vall az is, hogy e szekéralkatrészt az egyébként más jelentésű *bélfá* összetétel is jelöli.”⁴² A ’belső’ jelentésből való eredeztetés ötletének a forrása a Czuczor–Fogarasi-szótár, de ott még e gondolat bizonytalanságát érzékeltető, elég óvatos megfogalmazásokban jelentkezik.⁴³ A TESz szócikkének a „bélfá”-ra történő hivatkozása aligha mondható érdemleges érvnek; erről meggyőzhet minket az ÚMTSz *bélfá* szócikkében felsorolt kilenc jelentés-csoportban szereplő jelentések gondos áttekintése.⁴⁴

Meggyőződésem szerint a TESz magyarázata nem helyes, és valójában a *juház* ’csillapít, szelidít’ ige tövét rejti a szó. A megnevezés bizonyára az alkatrész egyik funkciójából származik. Az elnevezés háttérére rávilágít e szekéralkatrész nevének német megfelelője, amelyet mind a TESz, mind az EWUng megad. Az alkatrész németül *Reibscheit*, amelynek jelentése ’súrlódó fa’. Ez arra utal, hogy e szerkezeti elem a forduláskor képződő súrlódási erőhatások következtében a szekér mozgásának szaggatottságát jelentősen csökkenti, a fordulást simábbá, nyugodtabbá teszi. Ugyanerre utalnak a Duna–Tisza közének déli részén feljegyzett és a nyelvAtlasz megfelelő lapján olvasható *csúszó* és *dörgölő* (Mélykút), illetve *dörzsölőfa* (Kiskundorozsma) magyar nyelvű megnevezések is.

³⁹ B. Lőrinczy Éva (szerk.) (36. jegyzetben *i.m.*) 2: 1168–1169; 1169.

⁴⁰ Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. I–V. Bp. 1977–1982. 2: 691; 4: 615.

⁴¹ Balogh István: *A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században*. Ethnographia 76 (1965) 161–186, 77 (1966) 74–92, 229–253. Szerkezeti leírás és ábra a 2. közlemény 76–79. oldalain.

⁴² Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3. Bp. 1967, 1970, 1976. 4. Mutató. Bp. 1984. 2: 285.

⁴³ Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. 1–6. Pest [1873 után], Bp. 1862–1874. 3: 273. hasáb JOH (1) alatt; 3: 1364. hasáb LÉHA (2) alatt.

⁴⁴ B. Lőrinczy Éva (szerk.): (36. jegyzetben *i.m.*) 1: 421–422.

A szó a magyar nyelvterület jelentős részén *juha* hangalakú, de a Dunától keletre, elsősorban a Tisza folyásának tágabb környezetében számos településen az egy szótagosra rövidült *ju* hangalakot dokumentálták. Emellett szavunknak jó néhány további nyelvjárási változata fordul elő, amelyek létrejötteinek elemzése külön vizsgálatokat kíván.

Számunkra az a lényeges, hogy elgondolásom szerint a *juhafa* ~ *juha* ~ *ju* elnevezés a szekér-alkatrész egyik funkciójából fakad: valószínűleg 'a szekér mozgását szelidebbé, egyenletesebbé tevő alkatrész' jelentés alapján, és e szóban ugyanaz a *juh* 'csillapít, nyugtat' tő rejlik, mint a *juház* és *megjuhászodik* szavainkban.

3.6. A *juh* szavunkról

Az alábbiakban egy, a fentiekhez szorosan kapcsolódó, egyébként bizonyára roppant váratlan etimológiai elgondolást kívánok felvetni.

A *juh* állatnév eredetéről meglepően kevés szó esett az elmúlt másfél száz év szakirodalmában. Mellőzöm a korábbi, összességében is szerény terjedelmű megnyilatkozások ismertetését. A TESz a *juh* szócikkben így fogalmaz: „Ismeretlen eredetű. [...] Finnugor egyeztetése hangtani és művelődéstörténeti okok miatt nem fogadható el. Török származtatása szintén téves.” Az EWUng sem mond többet, itt ennyi „olvasható”: „Unbek Urspr”. Nincs tudomásom arról, hogy az EWUng megjelenése óta eltelt húsz évben érdemi előrelépés történt volna e szó etimológiájának felderítésében.

Véleményem szerint a magyarázat a magyar nyelv történet keretein belül maradvá egyszerű: a *juh* a 'nyugodt viselkedésű, szelíd háziállat' jelentésből magyarázható, s a fentiekben tárgyalt szavak alapján feltehető egy egykori 'nyugalom, nyugodt, nyugtat' jelentésű nomenverbum létezése, amely a „Magyar kódexek hat évtizede” idejére, azaz az 1473 és 1532 közötti időszakban *juh* alakúra egyszerűsödött.⁴⁵

Ennek az etimológiai elgondolásnak a megalapozása és kifejtése, az alapját képező szó hangalakjának és jelentés-fejlődésének érdemleges vizsgálata, az idegen nyelvi analógiák elemzése egy külön tanulmányom tárgyát képezi, mivel messze meghaladja a jelen dolgozat terjedelmi korlátait.

3.7. Következtetések

Meggyőződésem szerint a *juház*, *megjuhászodik*, továbbá *juhafa* ~ *juha* ~ *ju* szavainkról a fentiekben elmondottak alapján indokolt az ÓMS *kyniuhhad* kifejezését a *kín*, valamint a *juh-had* 'csillapodik, enyhül' jelentésű szavakból álló szókapcsolatként értelmezni.

Ezen magyarázat alapján a *kyn iuhhad* szópárt tartalmazó versszak értelmezése a következő. Szövegkövető értelmezésem:

Ó, én édes uradom / egyenegy fiadom! / síró anyát tekintsed, / bújából kín juhhad.//

Mai megfogalmazású értelmezésem:

Ó, én édes énrám, / egyetlenegy énfiám! / síró anyádra tekint le, / s a fájdalmából fakadó kín enyhül.//

⁴⁵ A nyelvtörténeti „Régi magyar kor” általam javasolt, a fennmaradt emlékek jellege alapján adott korszakbeosztását lásd Holler 2013. 293.

A fenti javaslat egyik fontos nyelvtörténeti következménye, hogy kijelenthető: korai nyelvemlékeinkben nincs egyetlen egybeírt igekötő sem, ugyanis az eddig feltételezett, egybeírt *ki*-igekötő csupán egy téves értelmezés következménye volt!

Emellett a legkorábbi szövegemlékeinket érintő, más irányú és messzire vezető vizsgálataim szempontjából még egy további fontos eredményt kaptunk: a *kyniuhhad* új értelmezése alapján kijelenthető, hogy ez a kifejezés nem szolgált példát az *ny* hangnak az *ni* betűpárral történő jelölésére.

3.8. Az Ómagyar Mária-siralom *kyniuhhad* adatának kutatástörténete

Az alábbiakban a teljesség kedvéért közlöm a *kyniuhhad* kifejezés értelmezésére tett eddigi próbálkozások történetét.

1923-ban Gragger Róbert az ÓMS első közlésében az alábbi megjegyzést teszi a *kyniuhhad* adathoz: „confer solatium. A *kinyújt* ige felszólítója, vö. *nyohad* JordK. 699, HorvK. 224.”⁴⁶

1927-ben Négyesy László az alábbi véleményt publikálta: „*buabeul kyniuhhad*; én itt, az *a* helyett szívesen látnék *e*-t, a rímnek is jobb lenne, és olvasnám: *könnyűhhed* 'könnyűtse'. Érzek a vonzatban bizonyos szokatlanságot (valamiből könnyíteni), de még jobban idegenkedem a búból való *kinyújtás*-tól, hacsak ennek a szónak valamely később teljes feledésbe ment jelentésével nincs dolgunk: 'kivonjad, kivegyed'; minden meglevő adatunkban távolító, terjesztő jelentése van a *nyújt*-nak. Ez volna az egyetlen igekötő az egész nyelvemlékben, ha *kinyujt*-nak tekintjük. Nem tartom különben lehetetlennek, hogy a másoló vagy emlékezetből leíró *ki*-t értett és *nyúhhad*-ot hozzá. A *ki* olvasás mellett az szól, hogy az *y* az egész nyelvemlékben *i* hangot jelöl, sehol sem *ü*-t. – Gondolhatnánk különben a *nyű* igére is: *ki-nyű*. De itt az a jelentéstani nehézség van, hogy a *ki-nyű*-nek a régiségben is, épen úgy mint ma, nem egyszerű 'húz, kihúz' jelentése volt, hanem: 'tép, szakít, kitép, kiszakít', úgyhogy a kifejezés a helyzethez mérten igen képes volna; legfeljebb a mai „ragadj ki“ szolgálhatna analógiául.”⁴⁷

Tehát Négyesy Lászlóból ellenérzést váltott ki a 'kinyújtsad' értelmezés, részben jelentéstani okból: „minden meglevő adatunkban távolító, terjesztő jelentése van a *nyújt*-nak”, másrészt mivel „*Ez* volna az egyetlen igekötő az egész nyelvemlékben”. Alapjában véve két ellen-lehetőséget említ. Az első elgondolása szerint a 'könnyűtse' szó helyett áll a *kyniuhhad*, és másolási/diktálási hibát, illetve hibákat tételez fel: részben az utolsó vokális helyén „az *a* helyett szívesen látnék *e*-t” – mondja, másrészt lehet, „hogy a másoló vagy emlékezetből leíró *ki*-t értett és *nyúhhad*-ot hozzá”. Egy másik lehetőség gyanánt a *ki-nyű*-t említi, de ebben „jelentéstani nehézség van”.

A *Magyar versek könyve* 1942-ben megjelent 2. kiadásában Pais Dezső ekként értelmezi a versszakot:⁴⁸

Ó én édes uracskám,
Egyetlen egy fiacskám!
Síró anyát tekintsed,
Bújából kinyujtsad (kihúzzad) !

⁴⁶ Gragger Róbert (15. jegyzetben *i.m.*) 10.

⁴⁷ Négyesy László: *Igazításpróbák az Ómagyar Mária-siralom olvasásához*. Magyar Nyelv 23 (1927). 373–379. Az idézet a 378. oldalon.

⁴⁸ Pais Dezső: *Mária siralma. Pais Dezső értelmezése szerint*. = *Magyar versek könyve*. Szerk. Horváth János. 2. kiadás. Bp. 1942. 33–34.

1944-ben Mészöly Gedeon Négyesy László fenti gondolatait bírálva meglehetősen határozottsággal jelenti ki: „Véleményem szerint nyelvtörténeti szempontból kétségtelen dolog, hogy *kyniuhhad* csakis a *kinyújt* parancsoló módja lehet: a mai ‘kinyújtsad’. Az, hogy a másoló *könnyühhed* helyett írta volna, stílustörténeti szempontból lehetetlen, mert ‘búból könnyíteni’ nincsen sem a régi nyelvben, sem a maiban, éppúgy nincsen, mint ‘búból kinyüni’ sincsen. El kell tehát tényül fogadnunk a ‘kyniuhhad’ = ‘kinyújtsad’-ot s igyekeznünk kell megmagyarázni, hogy – Négyesy imént idézett szavaival élvén – e szónak miféle „feledésbe ment jelentésével” vagy, mondjuk így, alkalmazásával »van dolgunk«.”

Először is a *nyújt*-nak egykori ’húz’ jelentését igazolja több irányból.

„A mi *nyújt* igénknek a votjákban a ‘kihúz, széthúz, nyújt’ jelentésű *nyjt*- felel meg [...]. Ez is azt mutatja, hogy a *nyújt* jelentése rokon a ‘húz’ jelentéssel. Még inkább mutatja ezt az a körülmény, hogy a rokon nyelvek tanúsága szerint a *nyújt* és *nyúz* azonos töből eredt, márpedig ebből az következik, hogy mind a kettőnek eredeti jelentése ‘húz’ volt.” Továbbá: „A *nyújt* és *húz* közti egykori jelentésazonosságot bizonyítják a mostani jelentésrokonságot mutató következő kifejezések is (vö. MTSz. {= Magyar Tájszótár}): *huzakogyik* = *nyújtózkodik*, *meghúzódik* = *megnő*, *megnyúlik*, *húzodozik* = *nyújtózkodik*, [...] A *nyújt* eredetibb jelentése tehát ‘húz’ volt.”

A következő lépésben a „búból való kihúzás” kifejezés indokoltságát támasztja alá Mészöly: „Az meg régesrégi kép, hogy fertő a bűn, tenger a bű. Régesrégén is el lehetett merülni [...] bűnbe, gonoszságba, játékba, tobzódásba, [...] örömbé, bánatba, bűba. A fertőbe merültet, tenger habjába merültet ki kell *húzni*, tehát képes beszéd szerint a bűba merültet is ki kell ‘húzni’, ki kell ‘vonni’ a búból, bánatból. Mikor tehát még ‘húz’ volt a *nyújt* jelentése, lehetett azt mondani, hogy ‘búból kinyújtani’, ‘bua-belül kinyúhhad’.”

Ezután egy érdekes példát közöl. Mária siralmának egy részletében a Winkler-kódexben ez áll: *hwz* (olv. húzz) utannad te hozyad; ugyanezen részletet a Nádor-kódex már ekként közli: *Vong* auag *huz* (olv. vongy avagy húzz) vtannad te hozyad. Mészöly konklúziója: „Amilyen okból a NádorK. írója a másolni való régibb szöveg *húzz* igéjét e helyen jónak látta megtoldani a *vongy* igével, olyan okból történhetett az is, hogy az 1300 körüli szövegek *nyújt* igéjét némely alkalmazásban egy-két század múlva fölváltotta a *húz*, *von*.”

A ‘búabelül kinyúhhad’ tehát alakilag = bújából kinyújtsad, jelentésileg = ‘bújából kivonjad’.⁴⁹

1963-ban, fél évszázaddal ezelőtt, Bárczi Géza ekképpen adja vissza „mai” magyar nyelven a veresszakot: „Ó én édes kis uram, egyetlen fiacskám, tekints a síró anyára, emeld ki bújából.”⁵⁰

Benkő Loránd 1980-as monográfiájában adott értelmezéseket a 3.2. alfejezetben közöltem; Benkő szövegkövető értelmezésében elfogadja a „bújából kinyújtsad” jelentést.⁵¹

1988-ban megjelent könyvében Martinkó András ellenérzéseit fogalmazza meg a „bújából kinyújtsad” értelmezéssel szemben – rendkívül hasonlóan Négyesy László hat évtizeddel korábbi véleményéhez, és ugyanazt a megoldást javasolva, mint ami Négyesyé volt. Mint megemlíti, ezzel az azonossággal tényszerűen csak írásának elkészülte után szembesült.

⁴⁹ Mészöly Gedeon: *Az Ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata*. (Acta Philosophica 8.) Kolozsvár 1944. Az elemzés az 55–57. oldalakon.

⁵⁰ Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Bp. 1963. Az idézet a 87. oldalon.

⁵¹ Benkő 1980: 60, 61.

Martinkó is két ellenérvet említ.

„1. Ebben az esetben a „ky”-nek *igekötőnek* kellene lennie, holott *az egész Ómagyar Mária-siralomban egyetlen kétségtelen igekötő sincs!* [...] 2. A második különösség az, hogy Szűz Mária azt kéri kereszten függő Fiától: „húzza-emelje ki őt fájdmából”, holott a későbbiekben – ismételten – azt kéri: osztolni akar Fia fájdmában, *vele együtt* akar meghalni. Mért akarna most a fájdalom rá eső részéből „kinyújtózkodni”? Dehogyan akar! A latin szöveg eléggé világosan beszél: „Matrem flentem respice | *Conferens solacium*”. Azaz: „Hozzád enyhületet, vigaszt azzal, hogy legalább egy tekintetet vész a síró Anyára!”

Ezután jön az a gondolat, amely áthidalná a nehézségeket: „De hátha nem is »kynuchhad« van ott a szövegben? Hátha „künyühhad”, illetve (az éppen nem ritka másolási hibát beleszámítva): „künyühhed” = könnyítsed? Emellett szólna ... hogy ebben az esetben magas hangú felszólító forma *rímelve* egy hasonló formával: *teküncsed – könnyühhed*. [...] De ha könnyítés-ről, enyhítés-ről van szó, egyszerre minden világos, természetes és művészen igaz. Pontosan meg is felel a latinnak: Síró anyát tekintsed, [tekints le rá], s legalább ezzel fájdmát enyhítsed.”

Végül még a verssor első szavának jelentését is revízió alá veszi Martinkó, mivel úgy véli, hogy „a *beleul* névutó, mely nem a *-ból* elődje, hanem külön fejlődés eredménye”, s véleménye szerint a *buabeleul* szónak nem „bújából” jelentése van, hanem „*buabeleul* = búja belől = búján [fájdmán] belől = fájdmában. Azaz: enyhítsd ~ könnyítsd fájdmában az Anyát azzal, hogy letekintsz rá a keresztről.”⁵²

1991-ben Jakab László egy dolgozatában ismerteti és elemzi Martinkó András nézetét. Elmondja, hogy Benkő Loránd is névutónak tartotta a *beleul*-t, mégis ezt a névutót a *-ból*, *-ből* ragnak megfelelő jelentéssel értelmezte. Majd megállapítja, hogy a *beleul* Martinkó-féle értelmezésének alaktani része igazolható. Megemlíti, hogy bár a *könnyít* ige első előfordulása csak 1508-ból ismert, ez azonban önmagában nem döntő érv Martinkó elgondolásával szemben. Azt azonban már döntő ellenérvnek tartja, hogy olyan kifejezés, amelyben a *könnyít* ige mellett belső helyviszonyt kifejező határozó állna, nem ismeretes a régi magyar nyelvet feldolgozó szótárakból és adattárakból.

Jakab László következtetése: „A Martinkó által ajánlott megoldást tehát nyelvtörténeti adatokkal nem lehet igazolni. Hiába próbálta a szerző a *kyniuhhad* alakját elméletéhez igazítani, [...] Nem hiába aggályoskodott Négyesy a »*valamiből könnyít*« vonzat miatt, és nem hiába érezte el a nyelvtudomány a füle mellett ezt az ötletet.”⁵³

2005-ben publikált könyvében A. Molnár Ferenc négy oldalnál hosszabb elemzést szentel a *buabeleul kyniuhhad* verssornak.⁵⁴

A korábbi nézetek áttekintése után megállapítja, hogy „Martinkónak a *-beleül*-höz fűzött fejtegetése (határozószónak veszi a *-ban*, *-ben* raggal egyező funkciót tulajdonítva neki) nyilvánvalóan téves, ami azonban magát a *kyniuhhad* szó értelmezését illeti, abban Négyesynek és

⁵² Martinkó András: *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tikörben*. (Irodalomtörténeti Füzetek 117.) Bp. 1988. Az elemzés a 145–147. oldalakon.

⁵³ Jakab László: *Ómagyar szövegek íráshibát feltételező értelmezései*. Folia Uralica Debreceniensia 2 (1991) 55–61. Az elemzés az 55–57. oldalakon.

⁵⁴ A. Molnár Ferenc: *A legkorábbi magyar szövegmélekek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. Debrecen 2005. Az elemzés a 97–101. oldalakon, a 8. jegyzetben.

neki igaza van. [...] Mészöly és Jakab érvelése ugyanis nem meggyőző, s a szakirodalom jó része sem gondolta át eddig tüzetesen ezt a kérdést.”

A. Molnár Ferenc számos érvet sorakoztat fel; érveit közelítőleg szó szerint idézem:

– Az igei vonzatok a magyar nyelvtörténet folyamán változhattak.

– Négyesy és Martinkó értelmezése megfelel a Planctus szövegének, és rokonítható a korabeli (latin) egyházi nyelv frazeológiájával.

– Íráshibát szintén föltehetünk, van épp elég belőle a kurzív írással másolt ÓMS-ban. Az *a* és *e* összetévesztésének a rím által is támogatott lehetősége az ÓMS faksimiléjét nézve szintén belátható, máshonnan erre biztos példákat is hozhatunk.

– A *kinyújt* igét nem használjuk a fájdalom, a szenvedés megszüntetésével, enyhítésével kapcsolatban, s nincs *-ból*, *-ből* ragos vonzata sem.

– Azzal, hogy Krisztus a keresztről Máriára (le)tekint, nyilván nem is vonhatná ki őt fájdalomból, azt nem szüntethetné meg, csak némileg enyhíthetné.

– Számos példa idézhető, amelyben a szenvedéssel, a passióval kapcsolatban használják a *megkönnyebbít*, valamint a *könnyít* igét.

– A szóban az *ny* hang még rövid.

– A *könnyű*, *könnyebb* esetében az első szótagban az *i* hang jelenléte számos 16. századi adatban kimutatható. A. Molnár szerint legrégebb adataink többsége ilyen. Erre tekintettel A. Molnár Ferenc – Négyesytől és Martinkótól eltérően – az ÓMS *kyniuhhad* adatának első szótagjában *i-t* olvas (második variánsként, kevésbé valószínűen *ü-t*).

– Az ÓMS *kyniuhhad* szavának az írásmódja ellentmond annak, hogy benne a *kinyújtsad* igekötős ige korai alakját keressük: az igekötőt ugyanis ekkor még minden biznnyal különírták volna az igétől.

Összefoglalásképpen megállapítja: „A (*meg*)*könnyít* és a (*meg*)*könnyebbít* ige és a *könnyű* melléknév több más származéka tehát a fájdalommal, szenvedéssel, búval, betegséggel kapcsolatban a régiségben gyakran, a későbbiekben ritkábban, de még ma is adatolhatóan az enyhülést fejezik ki. S ez olykor *-ból*, *-ből* ragos vonzattal álló szerkezetben fordul(t) elő.”

A fenti érvek alapján A. Molnár Ferenc a *buabeleul kyniuhhad* verssort ’fájdalmát könnyít-sed’ módon értelmezi.

Megjegyzendő azonban, hogy A. Molnárnak az az állítása, miszerint a *könnyű* szóban és annak származékaiiban a legrégebb adataink többségében az első vokális nem *ö*, hanem *i* lenne, erősen kérdéses. Ugyanis korai nyelvallapotot dokumentáló három kódexünk, az Ehrenfeld-, a Münchener és a Bécsi kódex szótárszerű feldolgozásai összesen 16 ilyen előfordulást sorolnak fel, s ezek egyikében sincs *i* hang! És hiába tételez fel A. Molnár az *e* helyett hibásan írt *a-t* a *d* betű előtt, a *kyniuhhad* betűsor még ennek figyelembe vétele mellett sem tekinthető azonosnak a *könnyítsed* szóval.

A fenti áttekintés jól érzékelteti, hogy bár Négyesy László, Martinkó András és A. Molnár Ferenc számos érvet sorakoztatott fel a *kyniuhhad* kifejezés ’kinyújtsad’ értelmezésével szemben és a *buabeleul kyniuhhad* verssornak ’fájdalmát könnyít-sed’ értelmezése mellett, mindazonáltal a kódexlapon olvasható betűsornak a *könnyítsed* szóval való azonosítására tett kísérleteik problematikusak.

Nézetem szerint ennek oka egyszerű: valójában nem ez a szó szerepel a pergamenen.

Ez tehát a *kyniuhhad* kifejezéssel kapcsolatos korábbi nézetek története.

Az áttekintésemet Jakab László fentebb idézett közleményének utolsó mondatával zárom, amely a magyar nyelvtörténészek reményét fogalmazta meg egy új – a korábbi, nehézségekkel terhes próbálkozások helyébe lévő – és a fennmaradt betűsört minden tekintetben kielégítően értelmező magyarázat irányában:

„Marad tehát a régi, általánosan elismert értelmezés, amíg valakinek nem sikerül egy jobbal előállnia.”

Talán nem alaptalanul vélem úgy, hogy a jelen dolgozattal ez a közel negyedszázaddal ez-előtti remény beteljesedett.

Chronology of the Earliest Hungarian Text Records and the Explanation of the Expression *kyniuhhad* Occurring in the Old Hungarian Lament of the Virgin Mary.

Keywords: earliest Hungarian text records, chronology, Old Hungarian Lament of the Virgin Mary

The results of the present paper are connected to the author's former study on the earliest Hungarian text records published in 2013: "Chronology and text-reconstruction: on the fundamental matters of the Königsberg Ribands discovered 120 years ago". (Nyelvtudományi Közlemények 109. 267–336.) By analysing the archaic word-forms occurring in the earliest Hungarian texts the author establishes the following absolute chronological order of these records:

Funeral Sermon and Prayer	HBK	probably 1160–1185; i.e. around 1173.
Miracle of the Virgin Mary	SzMCs	probably 1180–1205; i.e. around 1193.
Old Hungarian Lament of the Virgin Mary	ÓMS	probably 1200–1225; i.e. around 1213.
Old Hungarian Annunciation	ÓAÜ	probably 1275–1300; i.e. around 1288.

In the 3rd chapter of the present communication the author discusses a completely new explanation of the expression *kyniuhhad* occurring in the Old Hungarian Lament of the Virgin Mary. Contrary to former explanations, he concludes that it is a composite form: *kyn* + *iuhhad*, meaning 'pain subsides'. This explanation is in full agreement with the written form and fits perfectly to the text semantically as well.